

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

ХІХ ғасырдың ТАРИХШЫЛАРЫ
МЕН ФИЛОСОФТАР: ТАРИХИ ӨТКЕН
ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Дәрістің жоспары:

1. Пән туралы пікірталас пен тарихтың жағдайы
2. Ресей тарихнамасы мен «орыс тарихи мектебі»

Дәрістің негізгі идеялары: XIX ғ. соңы - XX ғ. басында тарихи таным дұрыс таңдалған объективті критерий және дереккөздерді қатаң сыни талдау негізінде зерттеу ретінде қарастырылды. Классикалық позитивизмге көтеріліп келе жатқан номотетикалық бағыттың өкілдері қоғамды оның құрамдас бөліктерінің функционалдық өзара байланысы ретінде түсіне отырып, қайталану және себеп-салдарлық тәуелділік идеяларына сүйеніп, әлеуметтік-тарихи танымның объективті және оң сипатына назар аударды.

Дәрістің негізгі цитаталары:

«Тарихи заңдар тек ой түрінде, постулаттар ретінде ғана бар. Сол сияқты, бұқаралық құбылыстар саласында да ... ешқандай заңдар жоқ, бірақ ұқсату жолымен шығарылған эмпирикалық жалпылаулар бар ... Шын мәнінде, бұл жалпылаулар деректерді қалыптастыру мен топтауда жол көрсетер нұсқау бола алады және көбінесе жорамалға жоғары ықтималдық дәрежесін береді; бірақ әр болжам әрқашан да нақты материал бойынша арнайы тексеруді қажет етеді» Эдуард Мейер

«...шындықтың белгілі бір элементтерін ойлау арқылы күшейтуге болады» Макс Вебер

Пән туралы пікірталас пен тарихтың жағдайы

Позитивтік бағыт жүзжылдықтың соңына дейін тарихи ғылымда үстемдік етті. XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басында тарихи таным дұрыс таңдалған объективті критерий (онымен нақты шындық салыстырылады) және дереккөздерді қатаң сыни талдау негізінде зерттеу ретінде қарастырылды. Классикалық позитивизмге көтеріліп келе жатқан номотетикалық бағыттың өкілдері қоғамды оның құрамдас бөліктерінің функционалдық өзара байланысы ретінде түсіне отырып, қайталану және себеп-салдарлық тәуелділік идеяларына сүйеніп, әлеуметтік-тарихи танымның объективті және оң сипатына назар аударды.

XIX—XX ғғ. шеңберінде француз әлеуметтанушысы ЭМИЛЬ ДЮРКГЕЙМ (1858—1917) О. Конттың көптеген қағидаларын сынға алды. Оның ойынша, әлеуметтік шындық - бұл жеке тұлғалардың іс-әрекетіне үлкен әсер ететін индивидтердің бірдей әрекеті болып табылады. Дюркгейм бір жағынан, жеке дәлелді қызметке қатысты сыртқы және оған әсер ететін әлеуметтік факторларды, ал екінші жағынан — құндылық-нормативтік факторларды есепке алды. Бұл ретте әлеуметтік статика да, оның құрылымының күрделенуі ретінде ұсынылған қоғамның эволюциясы да қарастырылды.

Әлеуметтік мектептің өкілі ДЮРКГЕЙМ ФРАНСУА СИМИАН (1873—1936) тарих пен әлеуметтануды қарама қарсы қоя отырып, тарих—ғылым емес және ешқашан болмайды, себебі ғылым ортақпен ісі бар, ал тарих тек жеке және бір рет болған оқиғамен қатысты болып келеді. Керісінше, тарихи синтез теориясының негізін салушы, белгілі француз философы, әлеуметтанушы АНРИ БЕРР (1863-1954) XIX ғ.соңында позитивтік эмпиризм сынымен сөз сөйледі және тарих пен білімнің басқа салалары арасындағы алшақтықты жеңуді жақтады. Ойды нақтылау тарихын ағай отырып, ол тарихи фактілерді сыни және ғылыми талдауға негізделген синтезде, ал дамудың басты жолы — дәстүрлі эрудит тарихнамасын әлеуметтанумен және тарих философиясымен біріктіруде оның маңызды міндетін көрді. Берр «Тарихи синтезді көзбен шолу» («Revue de synthese historique», 1900-1914, содан кейін «Revue de synthese») теориялық журналын, тарихшыларды, әлеуметтанушыларды, философтарды, экономистерді, этнографтарды және әртүрлі елдердің жаратылыстану ғылымдарының өкілдерін біріктірген Халықаралық синтез орталығын ашты.

Сонымен қатар, «*Адамзат эволюциясы. Ұжымдық синтез» тарихи монографиясының көптомдық топтамасын жазып шығарды.* Өзінің басты идеяларын Берр «Тарихтағы синтез» (1911) кітабында жазды. Ол тарихта каузалды (себепті) байланыстардың үш түрі бар деп санады: қарапайым реттілік — кездейсоқ фактілер, тұрақты себептер — қажетті фактілер, тарихи дамудың логикасын құрайтын, оның бағыты мен динамикасын білдіретін ішкі рационалды байланыстар. Бұл ретте «ішкі себептер» адам қылықтарының себептерімен теңестірілді, яғни жеке психология саласымен шектелді. XIX ғасырдың соңында нақты-тарихи зерттеулермен айналысқан тәжірибеші-тарихшыларға қатысты айтар болсақ, олар тарихи білімнің теориялық мәселелерін аз қызықтырды, бірақ олардан басқа, Германияның тарихшылары, тарихи сын әдісі пайда болған елдерге ол қызықты болды. Неміс тарихшылары сол уақытта әлем тарихиографиясында беделді орын алып тұрды, өткенге пән ретінде қарады, XVIII ғ. авторларын, олардың «партиялылығы» үшін, яғни олар идеялық-саяси қарама-қайшылықта қандай да бір тарапты ашық қабылдағандығы үшін

сынға алды.

Алайда, осы кезеңде позитивизм сынының артқан кезі еді, тарихи танымның жаратылыстану ғылымынан айыру идеясын бекітуге және сонымен қатар оның ғылыми мәртебесін қорғауға талпыныстар жасалуда, бірақ қорытындылардың объективтілігі олардың жалпы қабылданған немесе жеткілікті дәлелденген критерийге сәйкестігі ретінде шектеліп қарастырылды. Дәстүрлі ұғымдарға қарама-қайшы болып келетін тарихи таным процесінде саналы субъектінің белсенді рөлі бекітілді.

Бұл мәселелер бойынша ымырасыз келіспеушіліктер XIX ғасырдың 90-шы жж. әдіснамалық пікірталаста айқын көрініс тапты, оған көптеген көрнекті неміс тарихшылары қатысты.

Пікірталастың бастамашысы тарихшы Карл Лампрехт болды, оның полемикалық мақаласын ауқымды сыни резонанс шақыртты. 1897 жылы ол ғылымның мақсаты — жиілікте жұмыс істеу емес және құбылыстардың айырмашылығын анықтау емес деп жазды. Ғылым табиғатта да, тарихта да, жалпы ұғымдар жүйесіне де байқалатын сансыз бірлі-жарым фактілерді келтіруге арналған. Бұл анықтама басқа ғылымдарға қалай тиесілі болғанындай тарихқа да қолданылады. Лампрехт, дегенмен, кездейсоқтық және ерік факторларды тарихи процесстің факторлары ретінде мойындаса да, ол тарихи зерттеу ешқашан себептердің толық тізбегін эмпирикалық түрде орнатып және анықтай алмайтынын айтты.

Лампрехт өзін тарихшы-психолог деп атады, кез-келген іс-әрекеттер психологиялық жағдайларға байланысты екенін атап өтті, бірақ іс жүзінде әңгіме жеке емес, әлеуметтік санадағы өзгерістерді түсіндіруге қабілетті әлеуметтік психология туралы болды. Бұл өзгерістер ғалымдарға қатаң схемаға сай келді, ондағы жеке де, ұлттық айырмашылықтар олардың қоғамдық өмірге әсері тұрғысынан маңызды деп танылмаған.

Табиғат туралы ғылым мен мәдениет туралы ғылым ерекшелігінің мәселесі, олардың ішіндегі ең маңыздысы тарих болып саналған және пікірталаста басты мәселе болып табылды. Табиғат туралы ғылымдар номотетикалық (табиғат заңдылықтарын зерттейтін) және генерализациялаушы (жалпылайтын) ретінде, мәдениет туралы ғылымдар идеографиялық (сипаттаушы) және дараландырушы ретінде белгіленді.

Белгілі неміс мәдениет тарихшысы және философ ВИЛЬГЕЛЬМ ДИЛЬТЕЙ (1833-1911) рух және табиғат туралы ғылымдар туралы ғылымның оларда қабылданған материалды зерттеу тәсілі бойынша қарама-қайшылығын құрды. Ол тарих объективті әлемді емес, субъективті қағидаларды, мақсаттарды, жоспарлар мен уәждерді іске асыруды зерттейді деп санаған. Сондықтан, түсіндіру әдісі ретінде таңдалған жаратылыстану ғылымдарынан қарағанда, тарих өз алдына түсіну міндетін қояды, яғни өткен адамдардың санасына интуитивті түрде енеді (тікелей «уайымдауы» арқылы). Түсіну ерекше әдіс ретінде жаратылыстану-ғылыми танымда қолданылатын рационалды құралдардан ерекшеленетін танымдық құралдардың арнайы жиынтығын болжайды. Ол «сіңісу», «сезіну» және ғылыми тексеруге келмейтін өзге де иррационалды тәсілдер арқылы қол жеткізеді. Әрбір адам өзінің өткенін және оның маңызды оқиғаларын түсінуі мүмкін, ол саяси, ұлттық және басқа да құмарлықтан бастап, тарихты ұғыну үшін қажетті қиял, интуиция, қиялдың өлшемімен ұштасады.

Егер номотетикалық бағыт позитивизммен байланысты болса, онда идеографиялық бағыттың теориялық алғышарттары И. Канттың ерік-жігері мен мақсат қою туралы идеяларына тура келді. Тарихтың неокантиандық философияның ірі өкілдері В. Виндельбанд және Г. Риккерт болды. Олар тарихи танымның шектерін анықтауға тырысты.

ВИЛЬГЕЛЬМ ВИНДЕЛЬБАНД (1848—1915) жаратылыстану (жалпы туралы номотетикалық ғылым) мен тарихты (жеке идеографиялық ғылым туралы) тайынбай қарсы қойды. Жаратылыстану пәнінің міндетіне жалпы заңдарды тұжырымдау, тарих міндетіне — жеке фактілерді сипаттау кіреді. Тарихи шындық жалғыз қайталанбас оқиғалар әлемі ретінде көрініс тапты.

Ең жақын көзқарас ГЕНРИХ РИККЕРТпен (1863-1936) айтылған: тарих — рух туралы ғылымның бір түрі, табиғат туралы ғылымдардан, номотетикалық білімден ерекшеленетін және философияға да, социологияға да бағынбайтын идеографиялық білім. Философ Виндельбанд шын мәнінде ғылым мен тарих арасындағы бір емес, екі айырмашылықты белгілейді деп ойлады. Біріншісінің мәні — жалпылаушы және даралаушы ойды ажырату; екіншісінің мәні — бағалау және баға жетпес ойды саралауда болды. Оларды біріктіре отырып, ол ғылымның төрт түрін бөліп алды: баға жетпес және жалпылайтын, немесе таза табиғи ғылым; табиғат туралы квазиисторлық ғылым, мысалы геология; социология немесе экономика сияқты бағалау және жалпылайтын квазиндық-ғылыми тарихи пәндер; бағалау және дараландыратын ғылым немесе сөздің өз мағынасында тарих деп бөлді. Осылайша, ғылымның төрт түрі біртұтас шкаланы құрайды, оның бір соңында — абстрактілі ойлаудың шекті жағдайы, ал екіншісінде

— оның жеке өміріндегі шындықты білудің шекті жағдайы болды. Тарихи зерттеудің ерекшелігі, оның нәтижелері жалпыланған пікірде емес, жеке мазмұны бар топтық ұғымдарда, сонымен қатар оның салдары тікелей қажеттіліктен туындамайтынында болды. Тарихи зерттеу нәтижелерін бағалау елеулі және елеулі емес түсіну негізделген кейбір ғылыми-ерте критерийлері мен құндылықтар жүйесіне сәйкес жүргізіледі.

Риккерт тарихи заңдардың өмір сүруін, сондай-ақ тарихи ғылымның оларды түсіну қабілетін табан тіреп қабылдамады. Ол тарихи даму ұғымы мен заң ұғымы бір-бірін жоққа шығаратынын дәлелдеген, өйткені заңда кез келген сан рет қайталанып, ал тарихқа даму бұрын болмаған жаңаның пайда болуы ретінде көрінеді. Риккерттің пікірінше, жалпыны зертт мен заңдарды ашуға бағытталған, жаратылыстануға қарама-қарсы тарихтың міндеті шындықты, оның шексіз әртүрлігінде бейнелеуде болды. Тарих, шын мәндегі ақиқатта жалпыны емес, жекені зерттеу керек. Бұдан ол өзінің ғылыми мағынасынан айырылмайды.

Тарихи танымның басқарушы принципі ретінде заңдылықтың идеясын қабылдамай, тарихи зерттеулер саласын бірлі — жарым құбылыстармен, ал олардың міндеті-осы құбылыстарды жүйелендіру арқылы шектей отырып, неокантиялықтар тарихи танымды субъективті шегінен шығаруға арналған құндылықтар туралы ілім әзірледі. Виндельбандтың жіктелімінде діни құндылықтар жоғары болып жарияланды, олардың артынан эстетикалық, этикалық және логикалық құндылықтар жүрді. Маңызды сәт құндылықтар априорлық және жалпыға бірдей сипатқа ие деп түсінілді, өйткені оларды мәдени қоғамдастықтың барлық мүшелері мойындайды. Тарихи тұрғыдан алғанда, тарихи маңыздылық Риккерт бойынша, тек бір индивид үшін ғана емес, барлық адамдар үшін де маңызы бар болды.

XIX-XX ғғ. тоғысындағы пікірталастар тарихи танымның табиғаты мен әдістері туралы тарихшылардың ой-пікірлерін және өздерін ынталандырды. Дәл осы уақытта еуропалық университеттерде басталып, жүйелі түрде оқыту әдістемесінің тарихы шығып, жарыққа алғашқы жалпылама зерттеу ашатын ерекшелігін, тарихи таным, сондай-ақ «тарихқа енгізілу» бастаушыларға арналған әдістеме шығады.

Тарихтың міндеттері мен табиғатына позитивтік көзқарастарды сынай отырып, сондай-ақ әлеуметтік псевдоисторияға қарсы сөзді XX ғасырдың ең басындағы, неміс тарихнамасының ең көрнекті өкілдерінің бірі, антикалық тарихшы ЭДУАРД МЕЙЕР (1855—1930) сөйледі. Ол 1890-шы жылдардағы тарихнамадағы үстемдік еткен тарихшылар-позитивистердің идеяларымен (К. Лампрехттің, К. Брейзигтің және т.б.), тарихи құбылыстарды байланыстыратын себеп-салдарлық заңдардың ашылуын өз міндеті деп санады. Мейер, әсіресе: «Тарихи заңдар тек идея түрінде, постулаттар ретінде өмір сүреді. Сондай-ақ, жаппай құбылыстар саласындағыдай, мысалы, экономикалық тарихта ешқандай заң жоқ, эмпирикалық жалпылама ұқсастық жолымен шығарылған... Расында, бұл жалпылама фактілерді анықтау және топтастыру кезінде жолсілдік желі бола алады және жиі сол немесе басқа болжамға ықтималдықтың жоғары дәрежесін береді; бірақ әрбір осындай болжам әрқашан нақты мәліметтерде арнайы тексеруді қажет етеді» деп жазды.

Егер тарихтың міндеті — тарихи оқиғалардың барысын басқаратын жалпы заңдардың ашылуы деп болжалса, онда Мейер жағымсыз элементтері ретінде үш маңызды фактор жойылады: кездейсоқтық, еркін ерік-жігерлік және адамдардың идеялары. Тарихи маңызы бар типтік немесе қайталанатын, ал даралық тек жалпы заңдардың көрінісі мысалына айналады. Мейердің пікірінше, тарихи ойдың шынайы мәні оның жеке қайталанбас фактісі болып табылады; тарихи заңдар жоқ, ал оқиға мен еркін ерік-жігер оның мәнін бұзбай тарихтан алынып тасталуы мүмкін емес болды.

Қиындықтар өз уақытында болған шексіз көптеген оқиғаларда және тарихшылар зерттейтін оқиғалардың аз санының шектелуінде болды. Мейер үшін тек белгілі бір салдарға әкелген оқиғалар ғана тарих болып саналды. Ол өзі өкілі болып табылатын тарихшы мен қоғамның мүддесіне негізделген іріктеудің жаңа принципін енгізе отырып, тарихшының назар аударарлық нысандар санын шектеуге тырысады. Дәл осы тарихшы өзі шешуге ұмтылатын мәселелерді туындатады және сол арқылы мәліметтерді зерттеу үшін мақсаттар қояды. Бұл субъективті элемент — тарихи білімнің маңызды факторы болып табылады. Біз қандай да бір кезең туралы қандай да бір маңызды ақпаратқа ие болсақ та, әлі күнге дейін толық сенімді болып көрінген зерттеулердің нәтижелерін өзгертіп, ол туралы одан да көп біле аламыз.

Мейердің тұжырымдамасы атақты неміс ойшылы МАКС ВЕБЕР (1864-1920) тарапынан сынға ұшырады, ол оқиғалы-жеке тарихты мойындады, шындықтың жалпы сипаттарының танымалдығын, олардың теориялық деңгейде құрастырылған мінсіз үлгімен салыстырмалылығын, зерттеушілердің арасында зерттелетін шындықтың сипатты сипаттарына қатысты белгілі келісімді болжаған ғылыми модельді атап өтті. Вебер идеалды түрі — бұл зерттеушінің ерікті емес, «шындықтың белгілі бір элементтерін ойлау арқылы күшейту» арқылы жасалатын аналитикалық құрылым екенін атап өтті. Ол неокантианствоға тән табиғат және мәдениет туралы ғылымдар туралы ғылымның түбегейлі қарама-қайшылығын, онда жалпылау тәсілін пайдалану дәрежесі бойынша қабылдамады. Мейер Вебер полемикасында әлеуметтік

және табиғи ғылымдардың арасындағы қатаң шекараларды орнатуға қарсы сөз сөйледі, тарих міндетіне тек қана «шынайы ғылыми жұмыс» үшін құрылыс материалы болып табылатын фактілерді тіркеу кіреді. Өкінішке орай, неокантиандық тарихты сынауды жалғастыра отырып, тарихшылардың өздері тарих ерекшелігін мамандық ретінде негіздеуге ұмтылған ойға айналды, оған сәйкес тарихи зерттеу ғылыми жұмыстардан басқа сапалы нәрсе бар. Бірақ тарихи ғылым теориялық және тіпті номотетикалық болып табылады, өйткені эмпирикалық зерттеудің қажетті алғышарты ретінде теориялық білімді қажет етеді.

Мәдени құбылыстардың бірегейлігіне назар аударған Риккертке қарағанда, Вебер қайталану элементтеріне ие болмыстың сипатты белгілерін іздеді. Сондықтан олар құрастыратын ұғымдар тек идеалды ғана емес, типтік болып табылады. Тарихшылар, Вебер бойынша, оқиғаларды «олар қалай болды», тарихи ақиқатты көрсетпейді, ал оны шығармашылықпен құрастырады, өзінің бастапқы сәлемдемелеріне сүйене отырып, оның нақты сипаттарына сүйене отырып және ғылыми ұғымдар жүйесінің көмегімен мәндік сипаттамаларды анықтай отырып, оның ғылыми бейнесін жасайды. Осылайша, идеалды түр тарихи шындық элементтерінен құралады және оны тануға қызмет етеді. Бұл ретте, ойлау құрылымы бола отырып, идеалды түр басқа гипотетикалық құрылымдардың, сол тарихи құбылыстың ғылыми үлгілерінің болуы мүмкіндігін, демек, шындықты зерделеудің әр алуандылығын, белгілі бір мәдени-тарихи құбылыстың жалпылама бейнесін жасау үшін әртүрлі әдіснамаларды пайдалану мүмкіндігін болжады.

Егер танымның басты құралы субъективті санат болса, онда оның көмегімен алынған білім шындықты талап ете ала ма? Бұл сұраққа жауап бере отырып, Вебер құндылықтардың неокантиандық теориясын айтарлықтай жаңғыртып, соңғыларын тарих әлеміне ауыстырып, оларды қоғамның мәдени даму өніміне айналдырды. Зерттелетін құбылысты өзінің табиғаты бойынша тарихи құндылықтарға жатқызу абсолютті емес, бірақ гипотетикалық шындықты алуға мүмкіндік береді. Веберлік идеалды түрі танымдық процесте тарихи материалды схемацияламайтын ғылыми модель ретінде әрекет етеді, керісінше, осы материалға байланысты зерттеуші өзінің түрін өзгертуі немесе тіпті мүлдем тастауы мүмкін. Қазіргі тарихи эпистемологияның негізі — тарихи таным теориясының негізі осылай қаланды, дегенмен, идеалды түр туралы веберлік ілім XX ғасырдың соңғы жартысында ғана әлемдік ғылымда мойындалды.

Макс Вебердің еңбектерінде XIX ғ. парадигмасымен белгілі бір сабақтастықты сақтап, тарихтың жаңа парадигмасының контурлары байқалды. Алайда, тарих ғылымын әдіснамалық қайта жарақтандырудың табиғи процесі ғасыр басындағы жалпы дағдарысты тудырған апатты күйзелістермен күрт бұзылды.

Ресей историографиясы мен «орыс тарихи мектебі»

Ресейде XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басында барлық атақты еуропалық мектептердің ізбасарлары өмір сүрді. Көптеген орыс ғалымдары тарихи танымның дереккөздердің сыни талдауы мен мәліметтің әділ баяндалуына негізделген ғылыми және бір мезгілде өзіндік сипатын мойындады.

Тарихи білімнің позитивтік тұжырымдамасы ұзақ уақыт бойы берік ұстанымды сақтап, кейбір нұсқаларында өте әсерлі нәтижелер берді. Ол нәтижелерге В.О. Ключевский, Н.И.Кареев, М.М. Ковалевский және т.б. сияқты ірі ресейлік тарихшылар (кейбір түзетулерімен) ортақтасты.

XIX ғасырдың 50-ші жылдарында жетекші рөлді сыни әдіспен тәрбиеленген «петербург тарихи мектебінің» (М. С. Куторга, М. М. Стасюлевич және т.б.) зерттеушілері болды. Бірақ, 1860-1870 жылдары алдыңғы қатарлы тарихи ғылым орталығы Мәскеуге көшті. Онда Т.Н. Грановский және оның жақын шәкірттері, ең алдымен, П. Н. Кудрявцев (1816—1858) және С. М. Соловьев (1820—1879) дәстүрлері берік сақталды. С. М. Соловьев 1864—1870 жж. тарихи филологиялық факультетінің деканы болып сайланды, ал 1871—1877 жылдары — университет ректоры болып тағайындалды.

ТИМОФЕЙ НИКОЛАЕВИЧ ГРАНОВСКИЙДІҢ (1813—1855) көзқарастары тарихтың әлеуметтік қызметін белсендіруге ұмтылуымен ерекшеленді. Бұны өте дәл Н. Г. Чернышевский, Грановский қызметінің барлық сипаты оның жеке ғылыми атақ емес, қоғамға қызмет етуімен түсіндіріледі деп санайды.

Грановскийді кең эрудициясы, тарихи синтезге ерекше қабілеті, тұтас дәуірді айқын суреттей білуі басқалардан қатты ерекшелендірді. Көп жылдар бойы романтикалық тарихиография бағытында еңбек етіп жүрген Грановский, 1852 жылы өз сөзінде «Жалпы тарихтың қазіргі жағдайы және дамуы туралы» тарих жаратылыстану ғылымдарынан әдісті алып, шынайы ғылым болуға ұмтылуға және осы мақсатта форманың көркем аяқталуына деген талаптан бас тартуға ұмтылуға тиіс деген тезисті ұсынды. Дәл сол кезде, ол ортағасырлық тарих туралы өзінің дәрістерін позитивтік рухқа өзгертуді бастады.

Біртуар орыс тарихшысы ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ ГЕРЬЕ (1837—1919) Т.Н. Грановский дәстүрінің тура жалғастырушысы болды. Ол Мәскеу университетінде дәл Грановскийдің профессорлық қызметі

кезінде оқып жатты, кейін тарихи кафедраның маңызы, оны Грановский басқарған кезде, университеттік аудиториядан тыс шығып, орыс қоғамдық санасының барлық облысын терең жаулап алғанын атап өтті. Дегенмен, Герье позитивистік тарихнамаға қарсы шығып, Бокльдің «өркениетінің тарихын» күрт сынға алды, өйткені тарихшының басты дереккөздері адам шығармалары болып қалатынын, ал зерттеудің басты пәні — адамдардың іс-әрекеттері, тарихи таным психологиялық талдауға сүйенуі тиіс болды. Тарихшы идеялардың халықтар тағдырына және өркениет барысына ықпалын атап өтті.

Герье Ресейде алғаш рет білім беру практикасына неміс үлгісі бойынша тарихи семинарларды енгізді, студенттермен жұмыс кезінде әлеуметтік және экономикалық тарих бойынша әр түрлі тақырыптарды таңдады, бірақ өз тарихи жұмыстарында идеялар тарихын зерттеді.

Бұл дәрістер шеңберінде маңызды орыс тарихшыларының көзқарастары қалыптасты, нәтижесінде, Ресей университеттерінің (Н. И. Кареев, П. Г. Виноградов, Р. Ю. Виппер, М. С. Корелин және т.б.) көбінде жалпы тарих кафедрасын басқарды.

Герьенің досы, ірі орыс тарихшысы ВАСИЛИЙ ОСИПОВИЧ КЛЮЧЕВСКИЙ (1841-1911) «мемлекеттік мектептің» теориялық құрылымдарме ойсыратып, Ресей тарихын жалпыға ортақ бөлік ретінде қарады. Адам қоғамдарының құрылыстарының жалпы заңдары туралы ғылымды құруды армандай отырып, ол өзінің бірегей тарихи тұжырымдамасын жасады. Тарихи зерттеу пәні туралы сұраққа түйінді адам одақтарының шығу тегі, дамуы және қасиеттері осы пән болып табылады деп Ключевский жауап берді. Ол халықтың тарихында аса маңызды мән-жайларды іздеді, оның өмірін тарихтың әртүрлі кезеңдерінде анықтаған сипатты жағдайларды анықтап, халықтың үздіксіз көші-қонын ынталандыратын табиғи фактордағы орыстардың соғысы тарихының басты ерекшелігін көрді. Ключевский өз жиынтығында тарихи үдерісті — елдің табиғатын, адамның физикалық табиғатын, тұлға мен қоғамды анықтайтын төрт «тарихи күш» бөліп, — табиғи жағдайлар мен адамзат әлеуметтігін байланыстыратын синтетикалық тұжырымдама жасады.

Жаратылыстану-ғылыми білім принциптеріне позитивистік бағыт беру рухында Ключевский «Орыс тарихының әдіснамасы» курсына тарихтан қоғамдық тәрбие құралы жасайтын субъективті әдіс пен өткенді ғылыми тануға бағытталған субъективті әдіс туралы сұрақ қойды. Оның пікірінше, субъективті әдіс негізінде адамзаттың заманауи мәдениетінің біртіндеп қалыптасуы мен бастауын негіздеуге ұмтылу жатыр, сондықтан осы процеске қатысы бар тарихи фактілер ғана іріктеледі. Бірақ адамзат бірдей емес, және бұл фактілердің топтамасы мен олардың әр түрлі мәдениеттерге тиесілі тарихшылардың бағасы бір-бірінен ерекшеленеді. «Мұндай тарихи зерттеу — деп Ключевский жазды, — тарихи құбылыстан емес, зерттеуші адамның жеке ой-өрісінен, яғни зерттелетін объектіден емес, зерттеуші субъектіден, демек, зерттеудің бастапқы тармағы зерттеуші адамның көзқарасы болып табылады». Объективті әдіске келетін болсақ, оның негізінде қазіргі заманғы мәдениетке адамзат дамуының қорытындысы ретінде емес, оның жағдайының бірі ретінде көзқарас жатыр және «тарихи қозғалыстың өзін» зерттеу міндеті болып табылады. Бұл жағдайда құбылыстардың хронологиялық дәйектілігі де өз мәнін жоғалтады, өйткені одан кейін не жүретіні маңызды емес, неден не шғатыны маңыздық, және тиісінше, зерттеудің өзге тәсілдері: құбылыстарды бақылау, салыстыру және қорыту қажет.

Жалпы тарихтың «орыс тарихи мектебінің» (мұндай атау оған ресейлік әріптестерінің ғылыми жетістіктерін жоғары бағалаған шетелдік ғалымдар берді) қалыптасуына тарихшылардың Мәскеу университетімен байланысы үлкен әсер етті. Оның ғылыми проблематикасы мен белсенді қоғамдық ұстанымының қалыптасуына Ресейдегі әлеуметтік-саяси жағдай әсер етті. Басым тақырыптар әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік күрес тарихының айналасында, әсіресе қоғам дамуының өзгермелі кезеңдерінде топтастырылды. Тарихшылар олардың ғылымының тәрбиелік және қоғамдық қызметтерін үнемі атап өтіп, ғалымның парызын көріп, публицистикалық және ағартушылық қызметпен жүйелі түрде айналысты.

Мәскеу университеті бойынша Герьенің жақын ізбасары, біртуар орыс медиевисті ПАВЕЛ ГАВРИЛОВИЧ ВИНОГРАДОВ (1854—1925) болды. Оның ғылыми қызығушылығы ортасында батысеуропалық феодализмнің дамуы мен құрылу проблемалары жатты. Виноградов являлся одним из крупнейших представителей позитивистской историографии. Ол өзінің әлеуметтік тарихқа деген қызығушылығын, ал оның сабақтарының басты мәні болған құқық тарихы оған әлеуметтік тарихтың аспектісі ретінде ұсынылған. 1901 жылы ол қызметтен кетуге мәжбүр болды, Англияға кетуге мәжбүр болды, онда оны білген және бағалаған Оксфорд университетінен кафедра берді. Виноградовтың оксфордтық семинарына жас еуропалық және ағылшын ғалымдары қатысты. XX ғасырдың басында ғылымның көрнекті жетістігі ретінде Виноградов қоғамдық даму кездейсоқ емес, заңдардың әрекетінің нәтижесі ретінде түсіне бастады. Алайда, құбылыстардың себептерін белгілейтін ғылым ретінде тарихқа

деген көзқарасқа қарсылық білдіре отырып, ол тарихи фактілердің көпшілігі өздері терең қызығушылық тудырады, ол оларды заңдар арқылы бірге байланыстырудың қандай да бір мүмкіндігіне қарамастан зерделеуге лайықты етеді.

Герьенің шәкірті, сондай-ақ, өзінің ғылыми қызметін жаңа заман тарихына арнаған көрнекті ғалым және педагог НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ КАРЕЕВ (1850-1931) болды. Кареевтің зерттеу жұмысының басты тақырыбы Ұлы француз революциясының тарихы және оның алғышарттары болды; Тарихшылар әдіснамалық мазмұнның тарихи басшылықтары бойынша емес, беделді ғалымдардың тарихи шығармаларын оқып, тарихи міндеттерді тәжірибелі оқытушылардың көмегімен шешіп отырғанына қарамастан, Кареев, тарих теориясымен көп және жемісті айналысты. Оған тарих ғылымының философиялық және әдіснамалық мәселелері бойынша көптеген жұмыстар тиесілі болып келеді. Орыс ғылымының әлеуметтанудың рөлі мен тарихтың ғылыми мәртебесі контовскіден де, неокантиялықтан де ерекшеленді. 1883 жылы тарихи ойдың кейінгі дамуын алдын ала болжай отырып, ол тарихқа жататын феноменологиялық ғылымдардың және номологиялық ғылымдардың арасындағы айырмашылықтарды енгізді. Тарих оларға жеке және қайталанбас және жеке фактілермен айналысатын сипаттама тәртібі ретінде түсіндірілген. Бұл ерекше тарихи заңдардың болмауын жоққа шығарды (және осы үшін автор позитивист-эриптестер тарапынан сынға ұшырады), өйткені тарих тек бір рет қана осы жиынтықта болатын құбылыстардың дәйекті ауысуынан тұратын процесс ретінде түсінілді. Кареев тарихтағы, табиғаттағы сияқты, барлығы заңды екенін мойындағанымен, ол бұл заңдылықтардың өз сипаты бойынша тарихи емес, психологиялық және әлеуметтанулық болып табылады деп ойлады. Ғалым табиғатты да, тарихты да екі тәсілмен де мойындауға болады деп ұйғарды: жалпыланған және де жекеленген. Тарихты зерттеуде танудың әртүрлісатылары бар: нақты жеке бөлшектерден жалпы дерексіз сипаттамаға дейін. Сонымен қатар, Кареев тарихқа қандай да бір заңдарды ашу, болашақты болжау немесе практикалық тәлім беру емес, өткеннің жекелеген оқиғаларын зерделеу міндетін көрді.

Кареев бойынша, тарих теорияларының жалпы толыққан концепциясы, тарихиологияны(тарихи процесс теориясын) қосты, онда тарихтағы жеке тұлғаның мәселелерін әзірлеуге; тарихқа (тарихи таным теориясына) және тарихи оқыту теориясына ерекше назар аударылды. Кареевтің көптеген оқулықтары тарихтың барлық бөлімдері бойынша әдістемелік жабдықталған үлгісін көрсетті.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.

Кітап: Тарих ғылымының тарихы

Дәріс: XIX ғасырдың ТАРИХШЫЛАРЫ МЕН ФИЛОСОФТАР: ТАРИХИ ӨТКЕН ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.